

Богдана ТАРАНІНА

*аспірантка кафедри нової і новітньої історії України
Українського католицького університету
orcid: <https://orcid.org/0000-0002-1272-2081>
e-mail: taraninabogdanna@gmail.com*

**[Рец. на кн.]: МАКСИМ ЯРЕМЕНКО. ПЕРЕД
ВИКЛИКАМИ УНІФІКАЦІЇ ТА ДИСЦИПЛІНУВАННЯ:
Київська православна митрополія у XVIII столітті. Львів:
Вид-во УКУ, 2017. 272 с. (Серія «Київське християнство», т. 4)**

До теми «конфесійного дисциплінування» на прикладі освіти білого духовенства XVIII ст. Максим Яременко вперше звернувся у книзі ««Академіки» та Академія. Соціальна історія освіти й освіченості в Україні XVIII ст.» (Харків, 2014). Російська синодальна Церква освітнє дисциплінування розглядала як одну зі складових загальноімперського конфесійного «впорядкування», початки якого простежуються на перетині XVII–XVIII ст. із переходом Київської митрополії під юрисдикцію Московського патріарха. Від 1708 р. і протягом усього XVIII ст. із канцелярії Синоду виходили численні розпорядження щодо обов’язкового навчання дітей ереїв у «латинських школах» та призначення священниками і дияконами людей грамотних. На прикладі відомостей, що надходили з протопопій Київської єпархії у 1770-х роках, М. Яременко встановив відсоток парафіяльного духовенства, яке одержало хоча б початкову освіту. За даними семи протопопій, «руської грамоти» навчалися 60 % священства, і лише 37 % здобули освіту в навчальних закладах. Автор влучно схарактеризував це явище як протистояння «парафіяльної цивілізації» освітнім (а отже, й конфесійним) ініціативам влади¹. Цей епізод яскраво засвідчує, наскільки реалії Києво-Православної Церкви відрізнялися від уявної ідеальної моделі єдиної Російської Православної, що формувалася «зверху» за посередництвом синодальних розпоряджень і наказів.

Подальше вивчення автором практик і наслідків дисциплінування духовенства Київської єпархії уможливило появу нової монографії – «Перед викликами уніфікації та дисциплінування. Київська православна митрополія у XVIII столітті», підготовленої в межах навчально-дослідної програми «Київське християнство та унійна традиція» та опублікованої видавництвом Українського католицького університету в 2017 р. як 4-й том видавничої серії «Київське християнство». Рецензована монографія складається зі вступу, 4-х розділів, поділених на 16 підрозділів, висновків, бібліографії та покажчиків – усього 267 с.

¹ Яременко М. «Академіки» та Академія. Соціальна історія освіти й освіченості в Україні XVIII ст. Харків: Акта, 2014. С. 357–400.

Перш ніж перейти до аналізу книжки, варто декілька слів сказати і про самого автора дослідження. Максим Яременко – вихованець Історичного факультету Київського національного університету ім. Т. Шевченка, де в 1994–2003 рр. навчався на бакалавраті, магістратурі й аспірантурі. Його наукові зацікавлення охоплювали православне чернецтво Києва, а у світ науки його впровадив проф. Василій Ульяновський, засновник і незмінний керівник наукового семінару та водночас редактор щорічника «Просемінарій: Медієвістика. Історія Церкви, науки та культури», у якому Яременко опублікував перші статті. Результатом цієї співпраці став захист кандидатської дисертації «Формування та основні характеристики чернецтва київських чоловічих монастирів (20-і – середина 80-х рр. XVIII ст.)», а невдовзі й публікація авторської монографії «Київське чернецтво XVIII ст.» (Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2007. 304 с.).

У 2003 р. М. Яременко почав працювати в університеті «Києво-Могилянська академія», де розширив сферу наукових зацікавлень, зокрема зосередившись на історії академії та ввійшовши до наукової школи проф. Наталії Яковенко, яка активно досліджувала соціокультурні релігійні феномени ранньомодерної України. Саме в цьому дискурсі, опираючись на методи соціальної історії, написана вже названа книга «“Академіки” та Академія...». Соціальна історія – основа й рецензованої монографії «Перед виклами уніфікації та дисциплінування...», з особливою увагою до кожної з соціальних груп православного люду Гетьманщини.

У вступі автор чітко визначає мету роботи – з’ясувати, «наскільки петербурзька політика була дієвою в Київській митрополії XVIII ст. і на вищому доктринальному рівні (уніфікація церковних книг), і на рівні сприйняття “парафіяльною цивілізацією”, себто священиками та мирянами» (С. 14). Об’єктом дослідження виступає Київська православна митрополія XVIII ст., за винятком її закордонної частини (парафії і монастирі в межах Речі Посполитої), а предметом вивчення – процеси уніфікації Київської Церкви за синодальним зразком. Водночас у вступі бракує розгляду методології. Зокрема, М. Яременко не артикулює, що він розуміє під концептом «соціальне дисциплінування», що є основою дослідження. Як відомо, у науковому середовищі досі тривають дискусії про те, чи є соціальне дисциплінування конфесійним розвитком². Тому коментар автора монографії тут був би доречним.

Джерельним інструментарієм роботи виступають відмінні за типологією і видовою ознакою документи, причому різного інституційного походження, що відклалися в архівах Києва (Державний архів м. Києва, Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського НАН України, Центральний державний історичний архів України у м. Києві), Санкт-Петербурга (Науково-історичний архів Санкт-Петербурзького інституту історії РАН, Російська національна бібліотека, Російський державний історичний архів), а також у фондах Національного музею

² Див., наприклад, методологічну статтю Гайнріха Ріхарда Шмідта: *H. R. Schmidt. Sozialdisziplinierung? Ein Plädoyer für das Ende des Etatismus in der Konfessionalisierungsforschung. Historische Zeitschrift*. 1997. Bd. 265. S. 639–682. На українському матеріалі цей концепт застосував шведський дослідник Пйотр Вавженюк (Piotr Wawzenjuk): Wawzenjuk P. Social Disciplining and Social Control in the L’viv diocese during the Episcopate of Iosyf Shumlians’kyi in the European context. *Україна XVII століття: суспільство, філософія, культура*. Зб. наук. праць на пошану пам’яті проф. Валерії Михайлівни Нічик / ред.-упоряд.: Л. Довга, Н. Яковенко. Київ, 2005. С. 347–366.

історії України. Серед цих джерел найвагоміші: документація канцелярії Святішого Синоду, акти Київської казенної палати, архівні справи київських православних монастирів, рукописні книги і стародруки. Збережені писемні джерела (особливо щодо 1770-х років) уможливили детальніший аналіз парафіяльних практик семи протопопій: Глухівської, Києво-Печерської, Кобеляцької, Пирятинської, Решетилівської, Роменської та Сорочинської.

Вдаючись до порівняльного аналізу поведінки різних соціальних груп, автор широко використовує методи соціальної історії. У другому розділі, присвяченому сповіді та Причастю як важливим інструментам конфесійного дисциплінування, М. Яременко аналізує ставлення до уніфікації практик сповіді української еліти, зокрема козацької старшини, а також «рядових» парафіян (С. 99). У третьому розділі монографії розкрито специфіку одержання посад парафіяльним духовенством, що обумовлювало реакцію священників на новачі релігійного життя. А до великого четвертого – винесено детальний розбір реакції «духовної еліти на імперську церковну політику» (С. 135). Загалом структура книжки така, що в зацікавленого читача вибудовується піраміда взаємозв'язків у Київській митрополії: від найвищих інституцій єпархіальної влади до звичайного парафіянина – «споживача» політики дисциплінування.

Намагаючись пояснити певні релігійні процеси, що превалювали в соціумі Гетьманщини XVIII ст., автор використовує еkleзіальний підхід, наголошуючи, що йдеться про епоху, у якій панівною була релігійна свідомість. Зокрема, для тогочасних парафіян Київської митрополії притаманна «консервативність у виконанні релігійних практик» (С. 92). Це виявлялося в тому, що будь-які норми та приписи, які будь-як обмежували їхні права як членів локальної еkleзіальної спільноти, визначались як образа честі й гідності, а отже, їх бойкотувала та не приймала громада – «звичність та тривалість практики керуватись у спасінні власної душі не синодальними розпорядженнями, а власним розумом і бажанням не мали в межах Гетьманщини ... географічних кордонів» (С. 99). Тому парафіяльні священники, яких до кінця XVIII ст. обирали локальні церковні громади, у своєму бажанні уникнути непорозумінь із місцевими жителями, частіше за все не виконували приписів петербурзької церковної влади – побутовали давні богослужбові практики (С. 48), використовувались Требники XVII ст. і київські видання Номоканона, сповідь та Причастя можна було одержати в будь-якому храмі чи монастирі (С. 49, 99).

Другий приклад використання еkleзіального підходу – пояснення М. Яременка такого важливого ідеологічного маркера, як використання формули «і всієї Росії» у титулатурі київських владик аж до 30–40-х років XVIII ст. Згідно з канонічним правом, «Вселенський престол не погодився на підпорядкування Москві Київської митрополії», а значить «Київська митрополія перейшла в юрисдикцію Московського патріархату всупереч канонам» (С. 144). Як зазначає автор, такі деталі інколи можуть бути незрозумілими світському історикові. Отже, еkleзіальний підхід дає змогу пояснити «невидимі» для дослідника процеси та явища тогочасного соціуму.

Водночас певні процеси, що відбувались у середовищі київської духовної еліти, потрактовано як «профанні», тобто політичні, а не релігійні явища. Саме в такому дискурсі розглянуто історію формування ідеологічних конструктів, що мали захищати права Київської Церкви на певну незалежність і власний «політичний» курс. Київські інтелектуали, які обіймали високі церковні уряди, постають

у монографії справжніми політиками у спробі обґрунтувати власну унікальну окремішність. Це можна пояснити тим, що широко використовувані у XVII ст. звернення до історичного минулого, тягlosti та спадковості києво-руських традицій виявилися недовірливими у XVIII ст. – «корисними при зверненні до вищої влади могли бути тільки раціональні юридичні документи» (С. 173). А отже, тогочасна духовна еліта функціонувала радше в бюрократичному, «профанному» контексті, ніж в еклезіальному, з його вагомістю історичних аргументів.

М. Яременко вибудовує власний підхід до трактування такого важливого феномена, як масовий відтік вихованців Києво-Могиллянської академії до Росії, де вони обіймали високі церковні посади. Домінуючі досі дві історіографічні течії по-різному представляють цей процес: одна з них (до прикладу, Гарі Маркер (Harry Marker)³) наголошує на інтелектуальному «визискуванні української Церкви російською та забирання її кращих синів, що спричинило брак кадрів для місцевих потреб» (С. 151), інша ж (Костянтин Харлампович⁴) вказує на «малоросійський вплив на великоросійське церковне життя» (С. 152). Натомість автор рецензованої монографії пропонує інший погляд на процес: на прикладі аналізу посмертної епітафії Варлаамові Ясинському (1690–1707), яку уклав Іларіон Мігура 1707 р., дослідник доводить, що на початку XVIII ст. відтік інтелектуальних кадрів до Росії місцеве православне середовище сприймало як привід для «гордошів, зокрема через поширення впливу Києва далеко за межі єпархії» (С. 152). Подібний висновок кардинально змінює усталений погляд на успіхи/невдачі політики синодальної уніфікації та дисциплінування.

Наведу кілька прикладів використання цього підходу. У розділі, присвяченому уніфікації київських богослужбових друків, М. Яременко доходить висновку, що «такі “свої” люди при владі, вочевидь, і стали однією з причин неефективності уніфікаційної видавничої політики Синоду» (С. 39). Висвітлюючи амбітність київської духовної еліти середини XVIII ст., автор наводить розлогий приклад дискусії між митрополитом Тимофієм Щербацьким (1748–1757), який намагався впровадити дисциплінування за синодальними наказами, й архимандритами київських монастирів, що розцінювали новації як наступ на їхні права. У цій дискусії Синод підтримав архимандритів з огляду радше на суб’єктивний, аніж об’єктивний чинник. Це також пояснювалося тим, що «Синод, у якому перебували “свої люди”, інколи керувався при визначенні винного не встановленими ним же правилами, а суб’єктивними факторами» (С. 165–166).

Простежуючи особливості поширення культу св. Андрія Первозваного в Київській Церкві XVIII ст., М. Яременко апелює до дня пам’яті святого в українських і російських місяцесловах. Такі календарі визначали ритм життя духовенства й мирян, а тому дослідження цих текстів важливе, оскільки вказує на різні зрізи вчешної релігійної культури та народної побожності. Якщо в українських місяцесловах першої половини XVIII ст. свято Андрія виділено як один із найбільших празників, то в російських його позначено як середнє за важливістю свято (С. 184–185).

³ Marker G. Staffing Peter’s Church: Organizational Politics and the Journeys of Kyivan Clergy in the Early Eighteenth Century. *Київська академія*. (Київ). 2010. Вип. 8. С. 79–91.

⁴ Харлампович К. В. Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь. Казань, 1914. Т. 1.

Перший розділ монографії присвячено темі уніфікації київського книгодрукування, зокрема богослужбової літератури, що виходила в типографії Києво-Печерського монастиря та поширювалася як у монастирському середовищі Київської митрополії, так і в найвіддаленіших парафіяльних храмах. Відразу ж після перепідпорядкування Київської митрополії Московському патріархату з'явилися «підозри патріаршої влади в “зіпсутості” київських видань неправославними впливами», зокрема «на соборі 1690 р. було оголошено перелік видань, котрі засуджувались за католицький вплив у трактуванні часу переміни Святих Дарів» (С. 20). Тому зусилля Святішого Синоду концентрувалися на богословсько-догматичній уніфікації всіх богослужбових книг імперії, що забезпечило б конфесійну дисципліну. Нові правила книгодрукування передбачали: звіряння всіх текстів із грецькими аналогами для уникнення богословських неточностей, уніфікацію всіх цитат, запровадження нових релігійних практик і культів російських святих (цей аспект М. Яременко детальніше аналізує на прикладі порівняльного аналізу киево-православного, унійного та російського місяцесловів другої половини XVIII ст.⁵). Окрім того, з'явилася книжкова цензура – заборонено ввозити на територію Російської імперії річпосполитівські книжки з «небезпечними політичними ідеями» (С. 31).

У другому підрозділі цього ж розділу автор розглядає друковані книги як «важливий ідеологічний засіб масового інформування». Так, для синодальної влади важливою була уніфікація титулатури у друках (для цього 1742 р. організували масовий збір книг із подальшим виправленням титулярних помилок), а деякі висловлювання й ідеї київських інтелектуалів XVII ст. визнавались небезпечними (як-то слова Інокентія Гізеля в «Мирі з Богом чоловіку» про «не віднімання церковних дібр»⁶) та заборонялося їхнє цитування (С. 34). У третьому підрозділі М. Яременко зважує дієвість синодальних зусиль щодо уніфікації лаврських друків. Наведено декілька випадків ігнорування київською типографією синодальних наказів, друк богослужбових книг із взірців кінця XVII ст. (а отже, видання іншою мовою) та поминання місцевих святих киево-православної традиції. Однією із вагомих причин неефективної уніфікації виявилася вже згадувана «патріотична солідарність» частини членів Синоду, котрі, будучи вихідцями з Києва, часто закривали очі на перевірки та звірки київських друків із московськими «взірцями».

Далі М. Яременко аналізує парафіяльну практику богослужінь і використання літургійних книг. Так, незважаючи на розпорядження архієпископа про використання нових друків, ще в 1730–1740-х роках навіть у київських храмах служби правились за старими книгами. Автор наводить приклад казусного випадку, коли настоятель Притиско-Миколаївської церкви Яків Жураховський заборонив провадити Літургію за новим Службеником. Хоча закордонну частину Київської православної митрополії автор спеціально не досліджував, усе ж зауважує, що в церквах цієї «частини єпархії за браком необхідних друків узагалі користувалися виданими в Речі Посполитій текстами з доданням *filioque*, католицьким трактуванням епikleзи, дещо відмінним календарем» (С. 47). Щобільше, у деяких святинях

⁵ Православні й унійні місяцеслови автор детальніше аналізує у статті: Яременко М. Одне коріння, дві релігійних культури? Київські та почаївські місяцеслови кінця XVIII ст. *Український історичний журнал*. (Київ). 2019. № 6. С. 40.

⁶ Цей твір опубліковано в: Гізель І. Вибрані твори: у 3-х т. / упоряд. та наук. ред. Л. Довга. Київ; Львів, 2009.

продовжували використовувати унійні богослужбові друки, а на Правобережжі унійні Требники побутували до кінця XIX ст.

Загальний висновок дослідника – політика уніфікації книг печерського друку зазнала невдачі. У монографії виділено кілька причин цього неуспіху синодальної Російської Церкви:

– мовні новації, відмінність українського варіанта церковнослов'янської мови від московського зразка;

– купівельний попит на букварі, що «містили молитви та настанови, відсутні в російських однойменних друках» (С. 59);

– неможливість київських друкарів відтворювати мову та стиль російських видань, зумовлене незнанням російської мови;

– необізнаність парафіяльних священників із російською мовою;

– недостатній потенціал київських монастирських бібліотек.

В останньому, шостому, підрозділі М. Яременко розкриває способи та засоби збереження особливостей київських книг. Лаврські благодійники усіляко намагалися підтримували типографію в її спробах зберегти свою автономію – привозили до Москви й Петербурга різні гостинці, солодощі та книги власного друку. Як пише вчений, лаврське священство не гребувало засобами лобювання власних інтересів, доки діяла процедура звірки друкованої продукції в синодальній конторі. Водночас існує цілий пласт дослідження, не охоплений автором у першому розділі. Зокрема, це питання про (не)розуміння вірянами «московської мови». Тут вартувало б дати визначення термінам «руська мова» і «проста руська мова», а також зазначити, як київські міщани, мешканці юридики, самі визначали свою мову спілкування. Чи збереглися зовнішні джерела, що можуть свідчити про комунікативні практики православних Київської митрополії? Безсумнівно, мовний чинник впливав на вкорінення нових практик дисциплінування, тож це питання потребує детальнішого розгляду.

Другий розділ монографії присвячений дослідженню сповіді та Причастя як важливої складової конфесійного дисциплінування XVIII ст. Автор представляє кілька історій, що можуть слугувати типовими прикладами ставлення старшинської еліти до уніфікаційних практик. Зокрема, детально описано інцидент, що трапився із прилуцькою полковницею Оленою Галагановою, яка сприйняла вимогу сповідатись не у свого духівника, а в парафіяльного ерея як образу честі. Цей епізод показовий, бо «попри те, що закон був на боці духовенства, у своїх відповідях під час розгляду справи воно намагалося дипломатично балансувати між новими постановами і традицією, підкріпленою авторитетом полковниці» (С. 94). Врешті історія закінчилася тим, що місцевого о. Саву зобов'язали не змушувати О. Галаганову відмовлятися від сповіді у свого духівника. Таке рішення автор витлумачує двояко: по-перше, консисторія мусила враховувати думки впливової місцевої еліти, а по-друге, у Петербурзі розуміли складнощі пристосування нових уніфікаційних норм до місцевої традиції. Максим Яременко висновує, що практика сповіді у свого духівника, а не в парафіяльного священника, була типовою для київської православної традиції XVIII ст., і про це недвозначно свідчать діаріуші Миколи Ханенка та Якова Марковича.

Далі автор характеризує сприйняття сповіді та Причастя «рядовими» парафіянами. Їхні уявлення мало чим відрізнялися від сприйняття новацій старшиною, а

отже, зберігалася традиційність у виборі духівника для покаяння. Окрім амбівалентного ставлення лаїків до нових владних приписів, М. Яременко на кількох прикладах демонструє «неохайне» провадження дяками і єреями сповідної документації. Дослідник намагається знайти відповідь на запитання: «... наскільки далеко могли заходити малоросійські» обивателі, відстоюючи своє право не приймати “посередницьких послуг” власного пароха у спілкуванні з Богом» (С. 102), та як трактували свою духовну владу парафіяльні клирики? Автор доходить висновку, що як впливові віряни, так і місцеві пастирі дуже часто користувалися своїми повноваженнями, що призводило до неуспішності політики дисциплінування релігійних практик мирян.

У третьому розділі («Парафіяльна цивілізація” в добу уніфікацій та дисциплінування: практика виборності духовенства»), відзначаючи значну роль лаїків, які, «обмежуючи церковну владу в питаннях сповіді та причастя, стали вагомою перешкодою на шляху синодальних зусиль із дисциплінування», автор звертається до причин залежності парохів від власної пастви та розкриває три можливі сценарії обіймання священниками своїх посад: спадкове, виборне та з дозволу власника поселення (державця). М. Яременко доходить висновку, що навіть там, де парафія передавалася «спадково», діяв принцип вибору єрея вірянами. А великий відсоток «спадкувань парафій» (близько 50 %) пояснюється тим, «що діючому священникові, який мав намір поставити замість себе родича, переконати парф'ян у доцільності такої зміни було легше» (С. 130). Автор розглядає і вплив патрона (ктитора) парафії на вибір священника. Він конструє два можливі сценарії розвитку подій. Перший із них – це коли патрон визначав кандидатуру парафіяльного отця, але водночас дозволив надавали і віряни, що виступали колективним патроном. Другий – коли воля патрона (ктитора) була визначальною, а згода пастви ставала суто формальною. Автор висновує, що роль мирян в обранні парафіяльного священника була вирішальною, а отже, «такі відносини гальмували реалізацію уніфікаційних заходів вищої церковної влади» (С. 133).

Якщо другий і третій розділи монографії розкривають основні механізми дисциплінування релігійних практик на рівні парафій, то в четвертому автор поставив мету з'ясувати реакцію духовної еліти на імперську церковну політику. Спочатку проаналізовано «Епітафій» Іларіона Мігури 1707 р., присвячений митрополиту Варлаамові Ясинському. Дослідникові він здався символічним і показовим у контексті ставлення київської духовної еліти до реформ перелому XVII–XVIII ст. На гравюрі Варлаам зображений із німбом, що вказує на усвідомлення сучасниками постаті цього архиєрея як святого: «Іларіон порівнює Варлаама із Христом і приписує йому ті характеристики, якими апостол означив Ісуса» (С. 142). М. Яременко звернув увагу на титулатуру Ясинського з використанням формули «і всієї Росії». Науковець витлумачує це як ознаку «тривання в середовищі місцевої церковної еліти прихованих настроїв, що панували тут ще перед зміною юрисдикції, а саме про неприхильне ставлення до підпорядкування Москві» (С. 144). Важливе і порівняння Варлаама Ясинського з Петром Могилою, що може опосередковано свідчити про «усвідомлену реалізацію розпочатої понад півстоліття тому могилянської програми організації життя Церкви» (С. 148). Приписувану Ясинському заслугу в облаштуванні випускників Києво-Могилянської академії на вакантні посади в Росії автор монографії пояснює гордощами киян за «поширення впливу Києва далеко за межі єпархії» (С. 152).

Михайло Яременко також розкриває ставлення київської духовної еліти до політики дисциплінування через призму непорозуміння між митрополитом Тимофієм Щербацьким, який намагався втілювати синодальні реформи, та архимандритами київських монастирів, котрі розцінювали реформи як наступ на їхні давні права та «честь». Автор робить висновок, що київська еліта залишалася доволі амбітною та негативно ставилася до будь-яких спроб уніфікації й дисциплінування, і навіть більше – «перемога у боротьбі за свій статус поки що залишалася за підлеглими Щербацького» (С. 163). Курйозність випадку полягала ще й у тому, що Святіший Синод підтримав архимандритів та їхнє право на усталені практики поставлення священників. Далі автор характеризує «пам'ять» про власне давньоруське минуле в Києві на прикладі історичних довідок, що їх складала чернечі обителі в 60–80-х роках XVIII ст. Науковець проаналізував довідки Пустинно-Миколаївського, Золотоверхо-Михайлівського, Софійського й Видубецького монастирів і виявив, що всі вони зазвичай використовували «Синопис» та «Кроніку» Теодосія Софоновича й не будували нових історичних наративів. М. Яременко доходить обґрунтованого висновку, що «в той період корисними при зверненні до вищої влади могли бути тільки раціональні юридичні аргументи» (С. 173), а не посилення на давньоруську історичну пам'ять.

Особливе зацікавлення викликає аналіз поширення культу Андрія Первозваного в Києві як типово «київського святого». Задля цього автор проаналізував зміст українського та російського місяцесловів першої половини XVII ст., у яких дні почитання різних святих маркувалися за важливістю: «малі», «середні» та «великі» відповідно. Дослідник висновує, що «у Києві продовжували пам'ятати про прихід апостола, але з часом пов'язаний із цим пієтет утратив свій ідеологічний та полемічний характер, а локальний патріотизм без жодних протиріч поєднався із загальноімперським».

Інший захопливий сюжет монографії – історія боротьби в 1760-х роках за «своє» минуле Київської академії. Тоді «академіки» отримали наказ скласти історію Києво-Могилянської академії та «довести, що Академія була заснована до Сагайдачного і що її фундавали не козаки» (С. 213). М. Яременко простежує, як трактувалася грамота 1701 р., у якій Києво-Могилянський колегіум названо «академією», а також наголошує, що ця подія не вважалася тоді переломною в житті навчального закладу.

Наприкінці монографії автор подає лаконічні, проте місткі висновки. Зважаючи на те, що кожний підрозділ і розділ містить підсумки й узагальнення, це не спричиняє жодних запитань. Закінчує вчений працю постановкою таких дослідницьких завдань: вивчення особливостей «дипломатії» українського духовенства в Росії, творення ним лояльного середовища світських і духовних благодійників, «аналіз сприйняття [імперських указів] та повсякденних церковно-релігійних практик» (С. 231). Вирішення цих та інших завдань – необхідна передумова для представлення ширшої гами відносин між Київською православною митрополією та центральною імперською в Петербурзі й синодальною Московською Церквою, а також пошуки відповідей на одне з головних питань – про масштаби імперського і синодального поглинання київської традиції синодальним православ'ям упродовж «короткого» XVIII ст.

REFERENCES

1. Gizel, I. (2009). *Vybrani tvory: u 3-kh t.* (L. Dovha, Comp., Ed.). Kyiv; Lviv [in Ukrainian].
2. Kharlampovych, K. (1914). *Malorossiiskoe vliianie na velikoruskuiu tserkovnuiu zhyzn* (Vol. 1). Kazan [in Russian].
3. Marker, G. (2010). Staffing Peters Church: Organizational Politics and the Journeys of Kyivan Clergy in the Early Eighteenth Century. *Kyivska akademiia*, 8, 79–91 [in English].
4. Schmidt, H. R. (1997). Sozialdisziplinierung? Ein Plädoyer für das Ende des Etatismus in der Konfessionalisierungsforschung. *Historische Zeitschrift*, 265, 639–682 [in German].
5. Wawzhenjuk, P. (2005). Social Disciplining and Social Control in the Lviv diocese during the Episcopate of Iosyf Shumlianskyi in the European context. *Ukraina XVII stolittia: suspilstvo, filosofii, kultura*, 347–366 [in English].
6. Yaremenko, M. (2014). «Akademiky» ta Akademiia. *Sotsialna istoriia osvity i osvichenosti v Ukraini XVIII st.* Kharkiv: Akta [in Ukrainian].
7. Yaremenko, M. (2019). Odne korinnia, dvi relihiinykh kultury? Kyivski ta pochavski misiatseslovy kintsia XVIII st. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 6, 40 [in Ukrainian].